

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

Szerkesztők

BITSKEY ISTVÁN

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

LUFFY KATALIN

SZÁRAZ ORSOLYA

Debreceeni Egyetemi Kiadó

Debreceen University Press

2016

MONOK ISTVÁN

Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben

A könyvtáraknak a társadalmakban elfoglalt helye nagyon különböző alapvetően attól függően, hogy melyik kulturális közösségben halmozódtak fel, emellett pedig korszakonként is változó ez a szerep. Nyilvánvalóan egy kínai buddhista közösségben, ahol a hagyományok átörökítési, átadási mechanizmusa más, mint mondjuk a nyugati keresztény kulturális csoportoknál, a könyv és a könyvtár is más szerepet tölt be a folyamatban. Könyv- és könyvtártörténeti szempontból ugyanakkor többféle nyugati keresztény Európa létezik. (Több ország mai lakossága ugyan azt gondolja, hogy ő már laikus közösség, az ismeretnek generációról generációra történő áthagyományozási módját mégis egy nyugati-keresztény latin rendszer alakította ki – Európa, ma még, ebből a szempontból is keresztény.) Közép-Európa népei körében a kései krisztianizáció – a 9–11. század – kulturális értelemben meghatározó volt. (Az, hogy a társadalom- és a gazdaság történetében megfigyelhető másfajta feudalizmusokról beszélhetnek a szakírók, nem mostani írásom tárgya, de alapvető fontosságú Európa régióinak meghatározása szempontjából.) A nyugati kereszténységre jellemző egyházi, oktatási és kulturális rendszer kialakítása a teljes közép-európai (egyesek szóhasználatában „köztes-európai”¹) régióban a 15. század végére, a 16. század elejére befejeződött. Azt gondolom, hogy Európa ekkor volt a leginkább egységes közösség. Az egység alapja a közös latin nyelven kialakított nyugati keresztény kultúra volt, és ez még akkor is így van, ha tudjuk, hogy nyelvi és kultikus egység ekkorra már éppen jelentős mértékben felbomlóban volt (vernakularitás a használati írásokban, a világi irodalomban, már a könyvnyomtatásban is; a *devotio moderna*, illetve a protestáns reformáció kezdeteinek kora ez).

A közép-európai régió két nagy középkori királysága, a lengyel és a magyar, a 16. század folyamán elveszítette hatalmi pozícióit, és folyamatos védekezésre kényszerült a keletről érkező, elsősorban az orosz és az oszmán török hatalmi törekvésekkel szemben. Az országok gyakran voltak hosszú ideig hadműveleti területek, az időről időre felépülő kulturális és tudományos intézményi rendszer

¹ Vö. *Köztes-Európa, 1763–1993: Térképgyűjtemény*, összeáll. PÁNDI Lajos, Bp., Osiris–Századvég, 1995; BENCsik Péter, *Helységnévváltozások a Köztes-Európában, 1763–1995*, Bp., Teleki László Alapítvány, 1997; Peter van HAM, *The Baltic States and Zwischeneuropa: „Geography is destiny”?*, *International relations*, 1998/2, 47–59; PÁNDI Lajos, *Köztes-Európa, 1756–1997: Kronológia*, Bp., Teleki László Alapítvány, 1999.

– így a könyvtárak is – többször teljesen megsemmisült.² Tegyük hozzá rögtön, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai bizonytalanságban eltelt két évszázad egyben a vallási változások korszaka is, vagyis az iskolák, a könyvtárak mindig egy újabb, gyakran más szellemben kezdtek el újjáépülni addig, amíg aztán a következő hadjárat el nem pusztította azokat. Ilyen, valóban romboló háborúk a Magyar Királyságban: a török hódítás (1526-tól 1660-ig egyre nagyobb területek kerültek oszmán adminisztráció alá), a 15 éves háború (1591–1606), az erdélyi fejedelmek hadjáratai a Habsburg császár ellen (1618, 1621, 1623, 1626, 1644), a Habsburg hatalom elleni fegyveres harcok (Thököly Imre [1677–1689], II. Rákóczi Ferenc [1703–1711] küzdelmei). Erdélyben a legpusztítóbb az 1658 és 1661 közötti és az utolsó, 1717-es tatárjárás volt.

Könyv- és könyvtártörténeti szempontból ez azt jelentette, hogy a könyvkiadás nagyon szerény méreteket ölthetett. Ennek oka volt a lakosság szegénysége is, vagyis a papírgyártás alapját képező rongy hiánya: a lakosság ugyanis nem tudta ruházatát pótolni, így nem volt elhasznált ruha. Az import papír pedig drága volt, jobban megérte könyvet importálni.³ Mostani adatbázisaink már megengedik összehasonlító számok közlését is. A 16. és 17. században a Magyar Királyságban és Erdélyben hozzávetőlegesen 5000 könyvcím jelent meg, az ugyanebből a korszakból származó könyvjegyzékeken és könyvtári katalógusokon közel 80 000 féle cím szerepel. Ez a két szám önmagában is jelzi, hogy a magyar királyságbeli és az erdélyi kultúra mennyire receptív, befogadó jellegű volt.⁴

Az értelmiségiek képzése *studium generale*, illetve egyetemi (*universitas*) szinten csaknem teljes egészében külföldön történt. Ez egyben azt is jelentette, hogy az értelmiségi a saját magánkönyvtárát jellemzően az itt töltött egy-két, ritkán hosszabb idő alatt építette fel, persze anyagi erőttől függően, és ez az erő nagyon korlátozott volt. Az országban, hazatértük után, csak vándor könyvkereskedőknél (akik nem árultak tudományos könyveket), könyvkötőknél (itt jellemzően használt könyvet tudtak venni), elhunyt értelmiségiek özvegyeitől tudtak vásárolni, vagy külföldre induló fiatalokat, kereskedőket bíztak meg beszerzéssel. Ebben a helyzetben az intézményi könyvtárak szerepe alapvetően más lett, mint a nyugat-európai országokban. Egy-egy iskolai könyvtár anyaga perdöntő volt a jövődö-

² A változatos történelem országokénti párhuzamos áttekintését ld. *Studienhandbuch Östliches Europa: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*, hrsg. von Harald ROTH, I, Köln–Wiemar–Berlin, Böhlau, 1999.

³ BOGDÁN István, *A magyarországi papírpapír története, 1530–1900*, Bp., Akadémiai, 1963; Gedeon BORSA, *Druckorte und Papiermühlen des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn = Villes d'imprimerie et moulins à papier du XIVe au XVe siècle: Aspects économiques et sociaux: Actes*, Bruxelles, Crédit Communal de Belgique, 1976, 239–245.

⁴ MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről: Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről = „Apró cseppekből lesz a zápor”: Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008, 23–43.

beli értelmiségi kulturális horizontjának alakításában, esetlegesen újabb könyvekhez való hozzáférésben. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a főúri gyűjtemények nyitottak voltak a familiárisok köre számára, gyakran az arisztokrata birtokain tevékenykedő tanárok vagy egyházi személyek (papok, lelkészek) is használták a könyvtárat. Így az arisztokrata magángyűjtemény (udvari könyvtár), intézményi könyvtárrá vált.

A 18. század a Magyar Királyság, illetve a tőle független törvényhozással rendelkező Erdélyi Nagyfejedelemség számára a viszonylagos béke évszázada volt. Újjá kellett építeni ezeket az országokat, kialakítani adminisztratív rendjeiket, a teljes oktatási és kulturális intézményi rendszert. Ne feledjük, a középkori főváros, Buda, Óbuda és Pest (a három város) lakossága az 1720-as években együtt nem haladta meg a 15 ezret. Alkalmatlan volt a fővárosi funkcióknak Pozsonytól való visszavételére. Az érseki székhelyek – Esztergom és Kalocsa – csaknem pusztahelyek voltak. Nem véletlen, hogy az esztergomi érsekség csak a 19. század elején költözött vissza Nagyszombatból és Pozsonyból Esztergomba, és az Országgyűlés csak 1848-ban került újra Pestre.

A kérdés az volt, hogy ki fogja az újjáépítést vezetni, ki tudja bizonyítani az ország lakosságának, hogy neki köszönhetik az új intézményeket, a kulturális felemelkedést. Ne feledjük azt sem el, hogy egyik országnak sem volt nemzeti királya. A Habsburg király és császár Bécsben tartotta udvarát, a Magyar Királyságban a nádor (*palatinus*), Erdélyben a kormányzó (*gubernator*) képviselte őt. A császárnak nem volt közvetlen érdeke egyetem, iskolák létesítése, vagy központi, (a majdani) nemzeti könyvtár, múzeum, vagy tudós társaság alapítása. A kulcsszerep a főuraknak és az egyházaknak jutott. Ebből a szempontból azonban rögtön megjegyzek két nagyon fontos dolgot: a legtöbb katolikus főpap – még ha tudunk jobbagyszármazásúakról is – valamelyik főúri család tagja volt,⁵ sőt nagyon gyakran egy-egy terület világi adminisztratív vezetője is. A végrehajtó hatalom feje volt egy személyben a püspök is (püspök ispánok). Erdélyben pedig a kálvinista egyház úgynevezett Főkonzisztóriumának⁶ (állandó egyházkormányzati szervének) tagjai között találjuk az arisztokrata családok képviselőit. Az iskolák, a könyvtárak alapításának és fenntartásának kérdése így közvetlenül is hatalmi kérdésnek számított.

Milyen könyvtárakat, iskolákat alakítsanak, milyen formában emeljék az ország lakosságának általában nagyon alacsony kulturális színvonalát? Mi legyen a központi üzenete egy-egy ilyen alapításnak? Hol legyen a helye a császári család-

⁵ TRAVNIK Jenő, *Zur Entstehung der Kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert = Festschrift für Gideon Petz*, hrsg. von Jakob BLEYER, Heinrich SCHMIDT, Theodor THIENEMANN, Bp., [s. n.], 1933, 147–188; SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században: Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1939; BERLÁSZ Jenő, *Magyarország egyházi könyvtárjai a XVI–XVIII. században = Régi könyvek és kéziratok*, összeáll. PINTÉR Márta, Bp., OSzK, 1974, 221–226.

⁶ SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (–1736)*, Kolozsvár, EME – Erdélyi Református Egyházkerület, 2000.

nak, a Habsburg Birodalomhoz való tartozásnak ebben az üzenetben? A válaszok és a megoldások természetesen különböztek a vallási hovatartozás mentén, de az illető közösségnek a Bécshez viszonyított földrajzi elhelyezkedésétől is függött. Emellett az egyes társadalmi csoportok nemzetiségi hovatartozása is szerepet játszott már, különösen Erdélyben.

Kezdjük a szempontok mérlegelését a Habsburg-családhoz, illetve a birodalomhoz való viszonytal. A magyarországi és az erdélyi országgyűlési rendek nagy önállóságot szerettek volna a belső ügyek intézésében, így annak eldöntésében is, hogy melyik egyházat támogatják, milyen iskolát és könyvtárat alapítanak, és hol. A törököktől visszahódított hatalmas területek tulajdonlásának kérdéseit viszont az udvar nem engedte ki a kezéből. Számos birodalmi család tagja kapott hatalmas birtokokat a törökellenes háborúban való szerepéért, vagy annak ürügyén. Így jutott XI. Ince pápa családja (Odescalchi) is az egyik legtermékenyebb területhez a Szerémségben. Számos „előrelátó” osztrák, délnémet, itáliai család tagja házasodott már a 17. század második felében a magyar arisztokrácia családjaiba. Sok nyugat-magyarországi és felföldi protestáns főúri család katolizált a 17. század második felében. Akik nem tették ezt, bárói, grófi címeket nem remélhettek a császári udvartól. Majd csak az osztrák–porosz háború után változtatott az előléptetési gyakorlaton Mária Terézia.

Könyvtártörténeti szempontból ezek a házasságok nem olyan lépések voltak, amelyek nyomtalanok lettek volna. Ha összehasonlítjuk egy-egy udvari könyvtár katalógusát az idők folyamán (a 17. század közepétől a 18. század végéig), meg lehet állapítani, hogy a könyvanyag modernizálódása egy-egy nyugati férj vagy feleség érkezésével kitapintható. Az erős történeti és teológiai túlsúly az arisztokráta könyvtárak anyagában eltűnik, és a földrajz, a politikai elméletek, a szépirodalom, majd az egyes szaktudományok jelennek meg hangsúlyosabban, a mindig erős történelem és a 18. század elejétől megjelent, elkülönítetten kezelt *patrioticumok* (ez esetben ugye *hungaricumok*) mellett.⁷ A *hungaricum* a *Hungariához* tartozást jelöli, a Magyar Királysághoz tartozás tudata nem csupán a magyar nemzetiségiek körében élt egészen az osztrák–magyar kiegyezésig (1867). Erdélyben ez a tudat a *transylvanus* tudat, amely nem független az előbb említett *hungarus* tudattól sem. Ebből a szempontból külön érdekes a horvát nemesség és a horvát lakosság változása. A horvátok államisága a Magyar Királyságon belül, a rendi országgyűlések kialakulásától kezdve intézményesen is biztosított volt. A *croatus* tudat a 17. századtól kezdve gyorsan erősödött,⁸ de a horvátországi nemesi könyvtárakban

⁷ MONOK István, *Az arisztokráta könyvtárak rendjének változásai a 17–18. századi Magyarországon* = Szöcs Géza 60: *Album amicorum*, szerk. GÁLL Attila, Kolozsvár–Arad, Erdélyi Híradó Kiadó – Irodalmi Jelen Könyvek, 2013, 153–161.

⁸ A kérdés legteljesebb összefoglalása magyarul: BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága: Ráttkay György horvát históriája*, Bp., Argumentum, 2000; ld. még John Van Antwerp FINE Jr., *When Ethnicity did not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia*,

Croaticum-gyűjteményről nem tudunk, tudunk viszont *Hungaricum*ok külön kezeléséről.

Sajátosan alakult az egyes egyházak és a császári hatalom viszonya. Erdélyben a bécsi udvar jól megfontolt politikai szándékkal támogatta az örmények és a románok kulturális (és politikai, hatalmi) törekvéseit. Mindkét közösség útja ehhez a támogatáshoz a Rómával való unión keresztül vezetett.⁹ (Az örmények uniója a legújabb kutatások szerint nem a Habsburg uniós politika eredménye.) A görög keleti vallást követő románoknak kisebb könyvtárai ismertek a 18. század közepe előtti időből (a gyulafehérvári püspöki könyvtár vagy a brassói Szent Miklós-templom gyűjteménye), ezek azonban nem számottevő nagyságúak (30-50 könyv), tartalmi súlypontjaikról nehéz lenne beszélni. Az uniált románok azonban Balázsfalván jelentős középiskolát, nyomdát és könyvtárat tudtak létrehozni, a papjelöltek itt Balázsfalván, majd Kolozsváron és végül Nagyszombatban az egyetemen tanulhattak tovább, illetve a római tanulmányok is megnyíltak előttük. A balázsfalvi könyvtár tartalmi összetétele a 18. század közepén modernnek mondható, a kortárs itáliai és bécsi teológiai áramlatok képviselői is ott voltak a polcokon.

Erdélyben a vallási tagoltság követte a nemzetiségit.¹⁰ Római katolikus maradt a székelyek és a magyarok egy része, a németek Luthert követték, a magyarok többsége kálvinista lett, kisebb magyar közösségek pedig (lengyel és olasz exulásokkal) unitáriusok. Könyvtártörténeti szempontból jelentős az a nemes konkurencia, amely az egyházak iskolai könyvtárainak fejlesztése között volt. A kálvinisták három nagykollégiumra koncentráltak (Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely), jóllehet Székelyudvarhelyen is erős középiskolai könyvtáruk volt. Az evangélikus szászoknak működtek a reformáció kezdetén megalapított gimnáziumaik, a legjelentősebb a brassói, illetve a nagyszebeni volt. Ezek könyvtárainak anyaga folyamatosan bővült – a sajnálatos tüzesetek ellenére is – a tanári és lelkeszi hagyatékokkal és a folyamatos vásárlással. A városi közösségek ráadásul már a 18. század második felében olvasóköroket és ezekben kisebb könyvtárakat is kialakítottak.

Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, Ann Arbor (MI), The University of Michigan Press, 2009.

⁹ Vö. *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, redactat de Johann MARTE et al., București, Editura Enciclopedică, 2010–2011.

¹⁰ A kérdés összetettségének kiterjedt irodalma van. Ezek közül itt csak néhányat említek: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1995; *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing House, 1998; *Ethnicity, Nation, Culture: Central and East European Perspectives*, ed. by Bálint BALLA, Anton STERBLING, Hamburg, Krämer, 1998; *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*, szerk. PÁL Attila Illés, Piliscsaba–Bp., PPKE–METEM, 1999; *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. by Eszter ANDOR, István György TÓTH, Bp., CEU Press, 2001.

A magyar unitáriusok kolozsvári, tordai, majd székelykeresztúri középiskolájának volt számottevő gyűjteménye, ezek modernizálása azonban komoly gondokat jelentett számukra. Főként a meghalt lelkészek, jelentősebb unitárius világi értelmiségiek könyveivel gyarapodtak.

Az erdélyi katolikus egyházmegye élére 1780-ban került Batthyány Ignác, aki a magyar királyságbéli példát követve jelentős könyvtárat alapított Gyulafehérvárt.¹¹ Reményei szerint ez a könyvtár, múzeum és obszervatórium – hiszen mindhárom intézményt létrehozta egyetlen épületben – a leendő erdélyi tudományos társaság munkáját is segítette volna. A püspök 1798-ban az erdélyi katolikusokra testálta, kis túlzással az „erdélyi katolikus nemzeti könyvtárat” hozta létre, jóllehet a gyűjtemény kevéssé volt erdélyi eredetű vagy tematikusan Erdélyre koncentrált. Ezt követően az erdélyi kálvinistáknak is lett egy „nemzeti könyvtáruk” (1802: Teleki Sámuel), majd a lutheránus szászoknak is (1803: Samuel Brukenthal).

Ez a fajta versengés az egyes egyházak törekvései közt abban a tekintetben, hogy a lakosság kulturális színvonala az ő tevékenységükhöz kötődjön, és arra nézve, hogy ők azok, akik összegyűjtik és ápolják a közösség írott emlékeit, a Magyar Királyságban nem volt ennyire erős. A 18. században persze itt is újjászervezték az egyházi közigazgatást, és a központokban jelentős könyvtárakat alapítottak. A protestánsok a középfokú oktatási intézmények gyűjteményeit bővítették jelentősen, míg a világi katolikus egyház a püspöki központokban létesített ma is megcsodálható jelentős gyűjteményeket. A katolikus iskolaügy a szerzetesrendek kezében volt, a jezsuiták és a piaristák versengtek, hogy melyikük tud modernebb tananyagot és olvasnivalót ajánlani a diákoknak, lehetőleg bentlakással. Ebbe a versengésbe a császári politika jelentős módon szólt bele, amikor a jezsuita rend működését megtiltotta (1773). Ekkor került az 1635-ben alapított jezsuita egyetem Nagyszombatból a leendő fővárosba, Budára (1777), és a szerzetesrendek feloszlásával (1783) az ő könyvtáraikkal egészült ki ennek könyvtára és vált a mai napig is az egyik legjelentősebb magyarországi gyűjteménnyé.

Fontosnak tartom azonban aláhúzni azt a tényt, hogy az egyházak működése mögött is a magyarországi nemesi és főnemesi családok álltak. Általában közvetlen módon vettek részt az említett könyvtárak kialakításában és gyarapításában. Ez a kulturális politika, ha nem is kifejezetten császárellenes megfontolásokból alakult ki, de mindenképpen oppozíciót jelentett abban a koncepcióban, hogy a Magyar Királyság népeinek kulturális felemelése, civilizáltabbá tétele Habsburg-feladat, a munka sikere pedig Habsburg-mű. Nemcsak a kálvinista magyar főne-

¹¹ JAKÓ Zsigmond, Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező = J. Zs., *Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bp., METEM, 1997, 359–382; DOINA HENDRE BÍRÓ, *La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány = Actes du Symposium international „Le livre, La Roumanie, L'Europe”: 4ème édition, 20-23 septembre 2011: Histoire et civilisation du livre*, textes réunis par Frédéric BARBIER, I, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012, 122–139.

messég, de a nagy katolikus családok is (azzal, hogy saját mecenatúrát alakítottak ki, birtokaik iskoláinak és könyvtárainak jó gazdáivá váltak) kimondatlanul – ám néha kimondva is – a magyar nemzeti törekvéseket szolgálták, ami elsősorban és a 18. században csaknem kizárólag a magyar nyelvű művelődés megteremtését, intézményeinek megalapítását jelentette. Ezzel óhatatlanul kialakult egy feszültség a magyar és nem magyar értelmiség tagjai között, amely ellentét majd elvezet ahhoz, hogy külön-külön nemzetiségi kulturális egyesületek és ezeknek könyvtárai, múzeumai alakulnak. De ez már egy 19. századi történet.